

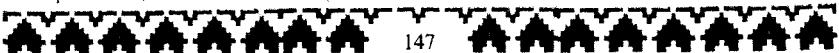
ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СЛІВ АВТОРА ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ

Конструкції з чужою мовою в різноманітних (нормативних і ненормативних) варіантах їх оформлення – один із стильових прийомів розгортання сюжету казки.

Слова автора в конструкціях із прямою мовою (далі КПМ) надають інформативної повноцінності не лише тій частині, що передає чуже мовлення, а й конструкції в цілому. Д.Х. Баранник відносить слова автора при прямій мові до одиниць модифікаційно-супровідного рівня, які не реалізуються засобами „лінійного“ речення і є, по суті, синтаксично й інтонаційно автономними вербальними структурами. „Роль слів автора в системі одиниць модифікаційно-супровідного рівня полягає, таким чином, у тому, що вони маркують мовлення іншої особи в контексті авторського монологу або на тлі мовлення інших осіб. Слова автора орієнтують слухача (читача) щодо адресанта, тобто... є засобом його авторизації“ [1, с. 14].

Казкова розповідь містить різні структурні варіанти конструкцій з прямою мовою (нормативні і позанормативні), оскільки конструкції з прямою мовою в казці – віддзеркалення мовного оточення казкаря і водночас – підпорядкованість загальній структурі народнопоетичного твору.

Слова автора при прямій мові в контексті української народної казки можуть виконувати певне стилістичне навантаження, яке виявляється насамперед у способах вираження присудка. Так, у ролі присудка поряд з дієсловами мовлення зі стилістично нейтральним лексичним значенням (*казати, говорити* тощо) вживаються такі дієслова, які зі стилістично-функціонального боку відповідають змісту й інтонації прямої мови. Наприклад:

– Гм, – **пробурчав** вовк, – *але ти також від людей ховасися...* („Вовк та вовчиця“, 5, 217).

– *Чи скоро?* – **прохарчала** щука. – *Бо їсти аж-аж!* („В'юнець-молодець“, 5, 458).

Заревіли-зарепетували цап і баран:

– *Ех, ти, проклятий котище! Ми тебе на смерть заколемо!..* („Кіт, цап і баран“, 5, 223).

*Моргнув потім на чоловіка і **шепнув** йому:*

– *А дай мені всі твої кури, то я вибавлю із нужди* („Так світ добром платить“, 5, 261).

Дієслова із значенням мовлення чи думки (чи то стилістично нейтральні, чи то експресивно забарвлені), як правило, потребують роз'яснення. Частина конструкцій з прямою мовою компенсує їх смислово неповноцінність. Наприклад:

*От баба і **каже** (що саме?):*

– *Ти б, старий, пішов у ліс та вирубав липку, щоб було чим протопити* („Про липку і зажерливу бабу“, 5, 484).

При відсутності граматичного зв'язку між словами автора і прямою мовою простежується тісний смисловий зв'язок між ними.

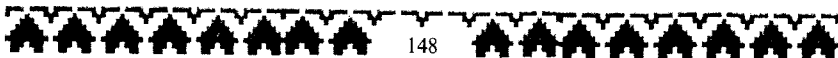
Відповідне інтонаційне оформлення прямої мови зумовлюється також обставинами способу дії, що вживаються при дієсловах-присудках у реченні авторських слів. Дієслово мовлення в таких випадках набуває експресивного й емоційного увиразнення. Наприклад:

*Лев **грізно** заричав:*

– *Що це, ви смієтесь з мене, чи що, хочете мене голодом заморить?* („Як лев утонув у колодязі“, 5, 92).

– *Добрий день, бобище!* – *з **насмійкою** привіталась молода рибка* („Казка про молоду рибку і пана боба“, 5, 462).

– *Ах, пане!* – *благало ягнятко, **дрижачи**...* („Ягнятко і вовк“, 5, 220).

Іноді дієслова мовлення в авторських словах замінюються експресивно забарвленим дієсловом або фразеологічною сполукою із значенням дії. Такий стилістичний прийом є характерним для текстів художньої літератури і є одним із багатьох факторів, що ставлять казкову розповідь в один ряд із творами мистецтва.

Розглянемо приклади:

— *О яка ж бо ти розумна! – сміється він. – Ти хочеш мене підмануть* („Про царенка Йвана і чортову дочку“, 3, 166).

Чоловік низав плечима:

— *Най буде по-вашому! Бережіть його, доста мені і двох дармоїдників* („Мудрий Іванко“, 3, 137).

Вовка взяла досада: „Іш, паршивець, ще осмілився на мене гавкати“ („Дурний вовк“, 5, 191).

Як вискочив із погребя, як зарепетус:

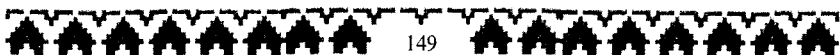
— *Каленику, біжи скоріше до батюшки!..* („Два брати“, 6, 135).

У наведених прикладах в організації конструкцій із прямою мовою беруть участь дієслова, що означають не безпосередньо процеси мовлення чи думки, а дії і почуття, які супроводять їх. Смісловий зв'язок між словами автора і прямою мовою в подібних випадках не такий тісний, оскільки компоненти, що замінюють дієслова мовлення, не потребують роз'яснення, як це спостерігається в конструкціях з прямою мовою з організуючими дієсловами мовлення.

Однак у більшості випадків у словах автора роль присудків, що організують речення прямої мови, виконують дієслова мовлення із стилістично нейтральним значенням: *сказати, спитати, відповісти* тощо.

На синтаксичній організації слів автора також позначається специфіка розповідного стилю, в основі якого – закон економії мовного матеріалу.

Найчастіше слова автора в конструкціях з прямою мовою в контексті української народної казки являють собою традиційний нормативний структурний варіант: просте двоскладне речення з дієслівним присудком, яке

має прямий порядок головних членів (підмет – присудок) при препозитивному розташуванні слів автора щодо прямої мови та інверсований порядок головних членів (присудок – підмет) при постпозитивному та інтерпозитивному варіантах. Наприклад:

Собака й каже:

– *Що було, те й минуло, а тепер воля твоя, що хочеш, те й роби зо мною* („Дурний вовк“, 5, 190).

– *Відпусти мене, – **просить мишка*** („Нерозумне кошеня“, 5, 170).

– *Давайте поміряємся, – **каже олень**, – чий буде верх, того зараз з’їмо* („Звірі в ямі“, 5, 72).

Серед препозитивних КПІМ особливе місце займають конструкції, в яких авторські слова мають однорідні присудки і роль одного з цих присудків виконує дієслово мовлення. Між присудком, вираженим дієсловом мовлення, та іншими компонентами однорідного ряду існує певне розмежування функцій в інфраструктурі даного речення: один з них (виражений дієсловом мовлення) служить вихідним моментом формування наступного речення прямої мови, інші – вказують на цілеспрямовану дію чи дії суб’єкта, тобто виконують функцію компонентів послідовно організованого мовлення, що реалізується у формі казкової розповіді. Простежимо це на прикладі:

Прибіг вовк до села і каже псові:

– *Давай будемо друзями* („Війна пса з вовком“, 5, 155).

У реченні, що передає слова автора, маємо синтаксично однорідні присудки **прибіг** і **каже**, виражені дієсловами із значенням послідовності дії. Ці присудки позначимо відповідно **Д** (дієслово, що вказує на дію, яка супроводить процес говоріння) і **Дм** (дієслово мовлення). Присудок **Дм** у даному випадку є гарантом тісних смислових зв’язків між словами автора і прямою мовою; у реченні він перебуває в постпозиції до підмета і максимально тісно межує з реченням прямої мови. Присудок **Д**, як правило,

вноситься у препозицію або навіть в абсолютну препозицію в реченні. Такі актуалізовані присудки – поширене явище в синтаксисі казки. Наприклад:

Випливла до його (лева) **щука та й пита:**

– *А що, бачив чоловіка?* („Лев і щука“, 5, 267).

Дівчина побачила та й дуже просить:

– *Іванку, дай мені цю іграшку. Ти хлопець, а я дівчина. Прясти мені годиться* („Цар дикого лісу“, 3, 235).

Між синтаксично однорідними присудками типу **Д** і **Дм** в авторському реченні найбільш поширеним є подвійний сполучниковий зв'язок (за допомогою сполучників **та й**), що є характерним для усного мовлення:

А селезень почув це та й каже:

– *Я би був у вас царем...* („Як птахи обирали собі царя“, 5, 382).

Ото колись зайчик побачив лисичку та й каже їй:

– *Лисичко-сестричко, прийду я до тебе на довітки* („Пан Коцький“, 5, 156).

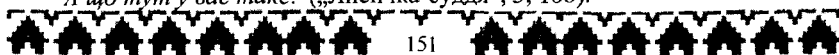
Коли це змії летить та й питається того діда:

– *Чи не бачив тут – не йшли сюдою парубок з дівкою?* („Яйце-райце“, 3, 257).

Присудок із значенням дії, що супроводить процес мовлення, може доповнюватися однорідними компонентами, що складатимуть однорідний ряд: **Д1** + **Д2** ++ **Дм**, де **Д1**, **Д2** і т.д. – дієслова із семантикою послідовності дії чи станів того, кому належить пряма мова. Присудок типу **Дм** (дієслово мовлення), перебуваючи в сурядному зв'язку з компонентами типу **Д**, водночас відмежовується від них синтаксичною функцією “організатора” наступного речення (прямої мови) і завжди є граничним компонентом ряду. Простежимо це на прикладі:

	Д2	Д3
Дм		
<i>Побачила вона котиків, угледіла грудочку сиру, зупинилася та й питає:</i>		

– *А що тут у вас таке?* („Лисичка-суддя“, 5, 100).

Отже, в словах автора в традиційному композиційному їх оформленні граматично акцентованим виступає присудок, виражений дієсловом мовлення. У семантичному плані слова автора фіксують сам факт чужого висловлення, а також вказують, кому це висловлення належить. З одного боку, речення, що являє собою слова автора, вводить пряму мову в загальний контекст казки, а з другого – пряма мова конкретизує речення зі словами автора, семантично і граматично доповнюючи його.

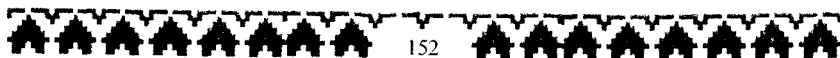
Розповідний стиль зумовлює високу частоту вживання в контексті української народної казки КПМ зі скороченими словами автора. Таке скорочення відбувається внаслідок пропущення тих лексем, які вживалися в попередніх синтаксичних групах чи відсутність яких зумовлена ситуацією або без яких речення семантично повне і поза ситуацією та поза контекстом. Формально-граматична неповнота цих речень в умовах контексту є для них синтаксичною нормою, а за певних умов – і необхідністю. Неповні речення „надають мовленню невимушеності, гнучкості та природного звучання, сприяють виділенню комунікативного центру висловлення“ [2, с. 103]. Скорочені слова автора при прямій мові в контексті казки реалізуються в типових для українського літературного мовлення різновидах неповних речень: 1) формально і семантично неповних або власне неповних (терміни див.: Вихованець, 2, 103); 2) формально неповні, але семантично повні конструкції (еліптичні речення).

Як уже зазначалося, уживання неповних та еліптичних структур – одна з характерних ознак синтаксису казки взагалі.

Відповідно до умов уживання формально і семантично неповні речення поділяють на два типи: ситуативні і контекстуальні. Однак у межах авторських слів при прямій мові в структурі української народної казки вживаються лише контекстуальні неповні речення. Наприклад:

І пішов Іван-Вітер у пекло. Прийшов туди і каже:

– Віддайте мені шість мільйонів грошей мого діда („Іван-Вітер“, 3, 93).

Це вже найстарший змії летить на тому коні, що жар може їсти, а полум'я пити. Летить і говорить до свого коня:

– *Стій, не спотикайся, проти нашої сили нема сили на всім світі...* („Іван-мужичий син“, 3, 16).

Вояк пішов і об'явивсь, а Стрижений Іван на коня та туди на чорне царство. Забрав там їх плаття, а к світові і дома став.

– *На, – каже вранці воякові, – неси!* („Іван-царевич і красна дівчина-ясна зірниця“, 3, 177).

У наведених КПМ слова автора – неповні контекстуальні речення з пропущеним підметом. Формально ж у власне неповних реченнях може пропускатися будь-який член речення, що виражає суб'єктно-об'єктне відношення: підмет, присудок чи додаток. Однак структурна організація усної розповіді спричиняє або пропуск у словах автора при прямій мові підмета, або взагалі скорочення авторських слів до одного дієслова мовлення. Таке членування мовного потоку неможливе без текстової основи, адже саме „текст є засобом перевірки вірного чи неадекватного текстові опису граматичної одиниці в синтаксичній теорії“ [4, с. 119]. Скорочення слів автора до одного дієслова мовлення трапляється у всіх структурних формах КПМ.

1. У препозитивних щодо прямої мови словах автора. Наприклад:

Дикун не знає, що чинити, як упізнати витязя. Каже:

– *Запрошую всіх вас до свого палацу* („Мудрий Іванко“, 3, 143).

Ведмідь витяг вила, пустив водиці, й Іван устав. І каже:

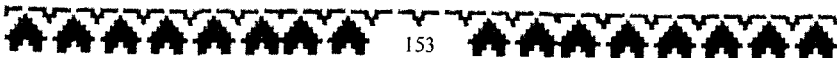
– *Як я дуже заснув* („Іванко-цар звірят“, 3, 319).

2. Найчастіше слова автора зводяться до дієслова мовлення в інтерпозитивній щодо прямої мови позиції.

Змій і дивиться.

– *Як, – каже, – хіба ти сильніший за мене?* („Іван-побиван“, 3, 26).

Він підставив мізинний палець – вона на друзки розсипалась.

– *Привезіть, – **говорить**, – мені на чотирьох волів, бо це не гожа („Іван-мужичий син“, 3, 14).*

3. Скорочення слів автора до дієслова мовлення в постпозитивній щодо прямої мови позиції:

Веде він свос військо, сам на воронім коні попереду, за ним старішина. Підступив під дворець.

– *Стій! – **крикнув** („Летючий корабель“, 3, 206).*

Сів він та й заплакав, аж тут де не вискочить Стриженій Іван.

– *Якого ти чорта плачеш? – **питає** („Іван-царевич і красна дівчина-ясна зірниця“, 3, 176).*

На відміну від конструкції з прямою мовою, скажімо, у художньо-літературному оповідному тексті, слова автора в даному випадку не відіграють особливої зображально-стилістичної ролі. Вони скоріше схожі на ремарки в драматичному творі. Ким, коли і за яких обставин була вимовлена пряма мова, ми дізнаємося з усієї попередньої розповіді.

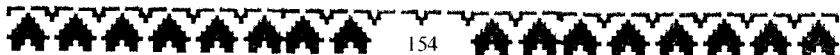
Зауважимо, що явище неповноти в розповідному мовленні взаємодіє з таким синтаксичним явищем, як парцеляція. Наприклад:

Мудрець мовчав. Про щось міркував. Нарешті заговорив:

– *Виджу, що ти є впертий, а я впертих люблю і допомагаю їм, чим можу („Петро і меч-гартованець“, 3, 77).*

Маємо приклад парцеляції цілого однорідного ряду. Останній парцелянт – речення, що вводить пряму мову в контекст розповіді. Полегшуючи сприйняття ускладненого однорідністю речення, парцеляція разом з тим є засобом експресії, акцентування мовного потоку. Властива текстам казкових оповідей, парцеляція, однак, не є характерною для синтаксичного втілення авторських слів при прямій мові і в цьому плані – явище одиничне.

Формально неповні, але семантично повні конструкції (еліптичні речення) є типовим явищем в позиції слів автора. Поширеними в контексті української народної казки є конструкції з прямою мовою, у яких слова

автора скорочуються внаслідок еліпсації присудка-дієслова мовлення.

Наприклад:

– *Ну, ходімо, – каже тоді змій, – за товариша будеш.*

А хлопець йому:

– *Хіба за старшого („Іван-Побиван“, 3, 26).*

Вони тоді:

– *Оце ж ми його прив'язали, – треба бігти та одв'язати („Котигорошко“, 3, 43).*

У вовка аж дух сперло, так перелякався (непереливки вже йому!), – потихеньку до свині: „Скажи – чого це такого народу біжить? “ („Бідний вовк“, 5, 184).

Визначальною рисою таких еліптичних речень є те, що значення пропущеного присудка в них при необхідності усвідомлюється тільки синонімічно, на основі слів автора і прямої мови, адже це значення ні в попередніх, ні в наступних реченнях лексично не реалізоване.

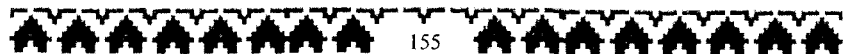
Незважаючи на відсутність дієслова-мовлення, тип семантичного відношення між реченням, що передає слова автора, і наступним реченням прямої мови сам по собі стає зрозумілим: вирішальну роль у цьому випадку відіграє контактне розташування слів автора і речення (чи речень) прямої мови. Більше того, йдеться навіть про фіксоване розташування цих компонентів. Якщо у звичайній моделі КПМ можливе позиційне переміщення слів автора з певною їх адаптацією, то в конструкції з еліпсованими словами автора таке переміщення виключене.

Типовим також для контексту української народної казки є ремарковий спосіб введення прямої мови, коли в словах автора пропускається не лише присудок із значенням мовлення, а й другорядні члени речення. Слова автора в таких КПМ лише називають того, кому належить пряма мова. Наприклад:

А батько:

– *Сиди там, коли сидиш! („Іван-мужичий син“, 3, 12).*

Ведмідь: „А я меду принесу на закуску“.

Засць: „А я капусту“ („Пан-Коцький“, 5, 156).

Як бачимо, слова автора в подібних структурах нагадують ремарки драматичного діалогу. Таке оформлення авторських слів зумовлене не лише законом економії слова, що є домінуючим у розповідному стилі усного загальнонародного мовлення. Еліптичні речення, що передають слова автора, слід розглядати як один із стилістичних прийомів казкової розповіді – народнопоетичного твору. Такий спосіб уведення мови персонажів у текст і супровід її авторськими ремарками поряд із синонімічним багатством дієслів мовлення урізноманітнює мовну палітру казки, збагачує синтаксис, ущільнює виклад, сприяє його динамічності.

Використання еліптичних речень для введення прямої мови в авторський текст стало можливим завдяки граматичній самодостатності слів, що залишилися в реченні, а також достатній абстрагованості дієслівних форм, що пропускаються (всі вони об'єднані семантикою мовлення, мислення чи слухового сприйняття).

Для казкових текстів досить характерними є препозитивні КПМ, у яких слова автора вказують лише на дію, яка супроводить говоріння. Присудок (дієслово мовлення), що служить центром організації наступного речення (прямої мови), пропускається разом із залежними від нього слововформами. Роль пов'язуючого компонента між прямою мовою і загальним контекстом розповіді часто виконує приєднувальний сполучник **та**. Наприклад:

А ці підкралися та:

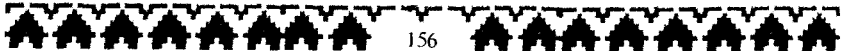
– *Ах ти, хвастун, ти думаєш, що твою смерть ніхто не знайде?!* („Казка про Коцью Безсмертного, як його убили Іван-царевич і Булат-молодець“, 3, 99).

А дід встає з печі та:

– *Здорові, люди добрі* („Кобиляча голова“, 3, 194).

Вовчик усе хвостиком водить та:

– *Ловись, рибко, мала й велика!* („Лисичка-сестричка і вовк-панібрат“, 5, 19).

Інший різновид скорочення слів автора – їх контактне розташування з реченням (чи реченнями) прямої мови. Дієслово разом із залежними від нього компонентами пропускається, як і в попередніх прикладах. Але частина авторських слів із лексичною реалізацією супровідної процесу говоріння дії чи стану (логічне продовження розповіді) об'єднується з прямою мовою в єдину конструкцію без будь-яких посередників, а лише за рахунок смислових та інтонаційних зв'язків. У контексті казки таке скорочення спостерігається переважно в препозитивному варіанті КПМ. Наприклад:

Змій прибіг до нього:

– Чого тобі, вовки тебе б з'їли?! Нічого їсти й пити? („Про сина вдовиці“, 3, 164).

Царівна одне яблуко поклала цареві:

Після обіду, няньку, з'їсте („Про гору, що верхом сягала неба“, 3, 286).

Рідше зустрічається в казці контактне обрамлення прямої мови словами автора з пропущеною ввідною частиною. Це конструкції уснорозмовного характеру:

А князь за неї: „Оце моя“, – і привів її до змія („Іван Голик і його брат“, 3, 35).

Одскачив з-під дуба: „От-от упаде!“ – а дуб і не зворухнеться („Як бідняк грошей від Бога випросив“, 6, 145).

Досить повно відображають специфіку усної розповіді конструкції з прямою мовою, в яких слова автора зазнають „подвійного“ скорочення: відсутність підмета в них зумовлюється смисловим зв'язком з попереднім контекстом, а присудок – еліпсується. Наприклад:

От вовк мерцій од Бога, трюх-трюх, – так біжить! Та до кобили: „Здорова була, кобило! Казав Бог, щоб я тебе з'їв“ („Бідний вовк“, 5, 183).

Скорочені слова автора при прямій мові – своєрідний стилістичний прийом, що надає розповіді експресивності, динамічності й виразності.

Основна функція слів автора в усіх структурних варіантах – композиційно-структурна. Слова автора є пов'язуючою ланкою між прямою мовою і загальним текстом розповіді. Зауважимо, що одна із стильових особливостей розповіді-казки полягає в тому, що слова автора та пряма мова належать одній особі – самому оповідачеві: мова персонажів органічно вилетена в канву розповіді-монологу, що веде казкар. Тому на синтаксичній організації слів автора при прямій мові в контексті української народної казки позначається насамперед специфіка розповідного стилю, а також уснорозмовний характер самого жанру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранник Д.Х. Два рівні граматичної структури речення // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С.13-19.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – 368 с.
3. Героїчно-фантастичні казки / Упоряд., передм., прим. І.П. Березовського. – К., 1984. – 366 с.
4. Кадомцева Л.О. Засоби передачі чужого мовлення // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1972. – С.428-430.
5. Казки про тварин / Упоряд. І.П. Березовський. Ред. кол. О.І. Дей (голова). – К., 1979. – 574 с.
6. Соціально-побутова казка / Упоряд., передм., приміт. О. Брициної. – К., 1987. – 282 с.

